

Hogyan tovább?
Zsidó családok Magyarországon
a háború után

Borítón:
Purim fotó - gyerekek
Fotó: Fortepan

A kötetben felhasznált fényképekért köszönettel tartozunk a Centropa Alapítvány, a Cfati Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, a Fortepan, a FSZEK Budapest Gyűjteménynek, a holokausztfoto.hu, a Landesarchiv Berlin, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár - Magyar Elektronikus Könyvtár és a wikicommons gyűjteményeknek, valamint Darvas Gábornak és Szabó Adriennek!

Esküvő, taxi, utca
Fotó: Fortepan

Hogyan tovább?

Zsidó családok Magyarországon a háború után

Szerkesztők:

LÉNÁRT ANDRÁS - KOVÁCS TAMÁS

A kiadvány létrehozásában közreműködtek:

dr. Kovács Tamás
főszerkesztő

Tóth Zoltán
angol fordítás

Csizik Balázs
kiadványterv, grafika, fotók

Pauker Nyomda Zrt

ISBN 978-615-5132-23-0

Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
Budapest, 2021

Előszó

Nagy örömünkre szolgált, hogy 2021. május 20-án a Holokauszt Központ adott otthont az előző évben megjelent A Vészkorszak árvái: a magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete című kötet anyagán alapuló konferenciának. A könyv az elhurcoltak árván és félárván maradt gyerekeinek sorsát követte nyomon, a konferencia itt olvasható előadásai a gyerekek helyzetét családjukkal együttesen vizsgálják.

A családi gyász és az újrakezdés komoly kihívások elé állította a túlélőket. Hogy életüket folytatni tudják a szörnyű megpróbáltatások után, rendezni kellett családjaik belső viszonyait. Az újrakezdési lázba nem kizárólag a teljesen magukra maradt „szabad” és független emberek vetették bele magukat, hanem sokszor csonka családok, egy-egy apa vagy anya a háború alatt vagy előtt született, esetleg testvér nélkül maradt gyerekekkel. A fiatalok egy része az ifjúsági mozgalmak aktivitásából merített erőt. Sokszor a NÉKOSZ-ban vagy a MADISZ-ban lelték meg (keresztény) párjukat, szabadulni akarván mindenféle tradíciótól, így a vallás köteleitől is. A tehető, nagypolgári családoknak a vagyonuk háború utáni kisajátításával, és a családfenntartó apák elvesztése következtében szintén újra kellett gondolniuk működésük alapjait.

Egyedi helyzetbe kerültek azok a gyerekek, akik vérszerinti családjuktól elszakítva éltek meg a háború végét, és hozzátartozóik hiányában eltűnt vagy bizonytalanná vált eredeti identitásuk. Az előadásokból készített tanulmányok egy része az emlékezéssel, az emlékek felidézéssel megkönnyítő mnemotechnikákkal foglalkozik, emellett olvashatunk az emigrációt választó nagypolgári Vida Jenő leszármazottainak a család egykori műtárgyai visszaszerzésére indított és eredménytelennek bizonyuló küzdelmeiről, eltűnt vagy megfosztott identitású gyerekek felkutatásáról, az ausztriai Strasshof elosztó táborból visszatért fiatalok sorsáról és a csonka családokban túlélő gyerekek nehézségeiről. Külön tanulmány szól a keresztény-zsidó vegyes házasságokról, melyek szociológiai megközelítésben az asszimilációs projekt egyik jelenségeként értelmezhető, de interjú beszélgetések és visszaemlékezések elsősorban a fiatalok szabad választását, egy új világi identitás kialakítására való törekvését hangsúlyozzák. Végül egy dolgozat a zsidókról a háború alatt, és közvetlen a háború után, részben a családi albumokban megmaradt, részben a Joint Distribution Committee megbízásból készült fényképeket, a korszak vizuális dokumentumait mutatja be.

Reméljük, kötetünk írásai olyan kevésbé tárgyalt összefüggéseket tartalmaznak, ami felkelti az olvasók érdeklődését.

A szerkesztők

TARTALOMJEGYZÉK

- 8-19. **Gombocz Eszter:**
Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árvaínál
- 20-29. **Frojimovics Kinga:**
Családi mindennapok – mindennapi családok. Strasshofi túlélő családok Magyarországon az 1940-es évek második felében
- 30-37. **Vörös Kata:**
A hiány jelei – Magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok lakóinak emlékezete
- 38-49. **Bányai Viktória:**
Széttört életek – elveszett önazonosságok
- 50-57. **Beth B. Cohen:**
Újrakezdés: A holokauszt után újjáalakult családok
- 58-69. **Dunai Andrea:**
Zsidó filantróp, iparmágnás és műgyűjtő. Vida Jenő festményeinek sorsa
- 70-85. **Lénárt András:**
Zsidók fotókon, 1945+/- 3 év
- 86-95. **Szapor Judit:**
Új világ építése. Zsidók, vegyes házasságok és a háború utáni Magyarország új elitje

SZERZŐK

Bányai Viktória Ph.D., hebraista, történész, TK Kisebbségkutató Intézet

Beth B. Cohen Ph.D., társadalomtörténész, California State University, Northridge, CA.

Dunai Andrea, proveniencia-kutató, Berlin

Frojimovics Kinga Ph.D., levéltáros, történész, Wiesenthal Intézet, Bécs

Gombocz Eszter Ph.D., tanár, Wesley János Lelkészképző Főiskola

Lénárt András Ph.D., történész, szociológus, Holokauszt Emlékközpont

Szapor Judit Ph.D., történész, McGill University, Montréal

Vörös Kata, szociológus, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

✦ **Bányai Viktória:** Széttört életek – elveszett önazonosságok

„The lost identity of individual children is
the Social Problem of the day on the continent of Europe.”

Miközben a korabeli közvéleményt és sajtót nagyon is élenként foglalkoztatta a családjuk nélkül életben maradt zsidó árvák sorsa, addig a későbbi kutatás Magyarországon az ő történetükre, az általuk átéltekre kevésbé fókuszált. Tanulmányom ebből a mulasztásból szeretne valamennyit pótolni: azon magyarországi zsidó gyerekekre kívánja irányítani a figyelmet, akik vérszerinti családjuktól elszakítva éltek meg a háború végét, és rájuk találó felnőtt hozzátartozók hiányában elveszett vagy bizonytalanra vált eredeti identitásuk. Az eredeti identitás elvesztése szempontjából idesoroltam azon gyerekek történetét is, akiknek a körülöttük lévő felnőttek tudatosan, de a gyerek tudtán kívül, változtatták meg adatait, identitását, jellemzően egy titokban tartott örökbefogadással. Ezek az egykori gyerekek olykor idős korukig küzdenek azzal, hogy akkori életük eseményeit tisztázzák és rendszerbe foglalják. A generáció sok-sok elhallgatott, kibeszéletlen története 75 év múltán is homályban tartja sok magyarországi zsidó család történetének egy-egy pontját.²

38

A jelenség széles körben ismert, ahogy ezt a mottóul választott megállapítás is jelzi: Vinita A. Lewis, a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet egy németországi DP-campekben dolgozó tisztviselője fogalmazott így egy 1949 májusában készített jelentésében. A dátum – a háború vége után négy évvel – figyelmünket a veszteség tartós hatására és pótolhatatlanságára is felhívja.

Hány ilyen zsidó gyerekről beszélhetünk Magyarországon? A Zsidó Világkongresszus által készített összeírás 1946-ban 15.457 16 év alatti zsidó vallású gyereket vett számba az országban.³ Ez a szám az öt évvel korábbinak, az 1941-es népszámlálásban szereplőknek (azonos területre vonatkoztatva) mindössze egyötöde, vagyis a négyötöd részük életét veszítette, illetve meg sem született az üldözés éveiben. Ahogy azonban a táblázat mutatja, az életben maradt gyerekek túlnyomó többségének volt életben lévő szülője is. Az elsőre – más országokkal összehasonlítva – talán meglepő adatok azt tükrözik, hogy azokban a közösségekben, ahol a felnőttek nem maradtak életben, ott a gyerekek is csak kivételesen ritkán.

	16 év alatti zsidó gyerekek száma ⁴	Mindkét szülője életben van	Félarva	Teljesen árva
Budapest	11.029	42%	50%	7-9%
Vidék	4.428	57,6%	30,4%	12%
Összesen	15.457			Kb. 1400 fő

Az 1946-ban számba vett gyerekek tizede (ca. 1400 gyerek) volt tehát teljesen árva. Azonban nagyszülője vagy nagynénje, nagybátyja egy részüknek közülük is volt. Ezen családtagok sok esetben fel is vállalták a gyerekek további nevelését, vagy legalább kapcsolatot tartottak a gyermekotthonban élő gyerekekkel. Arról sajnos nincsenek átfogó statisztikai adataink, hogy a teljesen árva gyermekek közül hánynak volt ismert hozzátartozója, és mekkora részük maradt teljesen magára.

Hangsúlyozni kell, hogy ezekben a számokban csak az 1946-ban Magyarországon tartózkodó zsidó gyerekek szerepelnek.⁵ Tehát nem foglalják magukba az életben maradt, de az országba vissza nem térő, a felszabadított táborokból DP-táborokba került, vagy más országokba befogadott gyerekeket.⁶ Ugyancsak nincsenek benne azok, akik az összeírás idejére már elhagyták az országot, akár az 1945 nyarán meginduló Bricha keretében, akár más szervezésben.⁷ Átfogó és megbízható adatokkal egyik említett kategóriáról sem rendelkezünk, az azonban teljesen világos, hogy mindkettőben sok teljesen árván maradt gyerek volt. A harmadik bizonytalan csoport – az első kettőhöz hasonlóan ismeretlen, ám azoknál kisebb létszámmal – azon elárvult gyerekek, akik az összeírásakor még keresztény környezetben éltek.

Azon kisgyerekekénél, akik valamelyik felnőtt családtaggal együtt éltek át a vészkorszakot, a felnőtt jelenléte garantálta az önazonosság fennmaradását akkor is, ha álnéven kellett rejtőzködni. A gyermekotthonokban vagy bújtató családoknál elhelyezett, vagy a lágerekben a szüleiktől elszakított gyerekek esetében a háború vége utáni megtalálás, egymásra találás vagy épp ennek hiánya határozta meg további sorsukat. A csecsemők tudatosan soha nem is ismerték, a kisebb gyerekek – életkoruk miatt – az eltelt egy-másfél, esetleg két év alatt elfelejthették, és így elveszíthették a legalapvetőbb személyi adatok szintjén is az eredeti identitásukat: Hogy hívnak, kik a szüleim, vannak-e testvéreim, hol születtem, hány éves vagyok?⁸

A kutatás során három kategóriát állítottam fel az esetek, jelenségek besorolására: hiányzó adatok, megváltoztatott adatok, feltételezett adatok. Tanulmányomban is ezt a rendet követem.

✦ **Hiányzó adatok**

Eltűnt családtagok, hozzátartozók keresésével a háború utáni Magyarországon is több szervezet foglalkozott a Vöröskereszt mellett. Legnagyobb adatbázissal a Zsidó Világkongresszus és a Szohnut magyarországi képviselőtársaság Statisztikai és Tudakozó Hivatala rendelkezett, amely a már említett országos összeírást is lebonyolította 1945 nyara és 1946 októbere között.⁹ A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), amely 1945 végéig 82.144 deportálásból vagy munkaszolgálatból visszatérő személyt regisztrált, illetve tőlük további személyekre vonatkozó adatokat is gyűjtött, szintén működtetett információs osztályt. Ez az osztályidővel beolvadt a Zsidó Világkongresszus hivatalába.¹⁰ Folyamatosan érkeztek kérdések, keresések belföldről és külföldről a lakóhely szerinti hitközségekhez és a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájához is.

39

A különböző forrásokból származó névsorokat és apróhirdetés-jellegű egyéni kereséseket a zsidó újságok és szervezeti kiadványok tették közzé: Új Élet, Haderech – Az Út, Hírek az elhurcoltakról (DEGOB) stb. Az ismeretlen vagy bizonytalan személyazonosságú gyerekeket külső jegyek – nem, életkor, testi jegyek (pl. zemszín, anyajegyek) – alapján igyekeztek azonosítani a hirdetések. Például egy 6 év körüli, alföldi tájszólással beszélő, szőke kislány hozzátartozóit 1946–47-ben több hirdetésben is kereste a Tudakozó Hivatal.¹¹ A kislány nevét – bizonyára saját bizonytalan emlékei alapján – Winter / Witter / Widder Erzsikeként is közölték.

Magyarországon a bújatató családoknál vagy gyermekotthonokban elhelyezett gyerekek jellemzően egy-másfél évet töltöttek a vérszerinti családjuktól távol: 1944 tavaszától, budapestiek esetében pedig 1944 őszétől, 1945 nyaráig, végéig.¹² Ez az időszak sokkal rövidebb, mint pl. Lengyelországban, ahol öt év is lehetett a szeparáltság,¹³ azonban egészen kicsi gyerekek esetében ennyi idő is akkora változást jelent, ami kérdésessé tette a felismerést, azonosítást. Magyarországon nem koordinálta szervezett ellenállás a zsidó gyerekek keresztény családoknál való elhelyezését, ezek egyéni megállapodások, vállalások nyomán alakultak ki, így a gyermek megtalálásához a bújatatót kellett megtalálni. Azonban a háború végén ez is nehézségekbe ütközhetett. Az 1942 tavaszán született Juditot két évesen, 1944-ben bízta édesapja egy budapesti keresztény családra, hamis identitást, egy keresztény kislány iratait is adva vele. A bújatató család a szovjet megszállás elől nyugatra menekült, a kislányt pedig a családnál szolgáló falusi sváb cseléd lány elkérte, és hazavitte saját falujába.¹⁴ Sváb család befogadta a kislányt, és mivel a háború végén nem jelentkeztek érte, 1945 őszén már örökbe fogadni tervezte, de előtte még egy hirdetést tettek közzé. A deportálásból visszatért édesapát ez a hirdetés vezette el a kislányhoz.¹⁵ Más szülők 1946 közepén is hirdetésben keresték azt a személyt, akire gyereküket bízták.¹⁶

A Vöröskereszt vagy egyházi szervezetek által fenntartott gyerekotthonokba került, beszélni még nem tudó kisgyerekeknél, főként Budapest hosszú ostroma miatti többszörös áthelyezések után, kevés támpont maradt a gyerekek azonosításához. A gyereket először sajátjaként felismerni vélő szülő vitte el az ideiglenes otthonból. Krammer Mártonné 1946 nyarán hirdetésben is kereste azt a nőt, egy villanyszerelő feleségét, aki feltételezése szerint az ő – akkor 12 hónapos – kisfiát vitte el a budapesti gettó felszabadulásakor az egyik gyerekotthonból. A kisfiú egyik füle mögött négy vágás volt, írta az anya.¹⁷ Két budapesti édesapa – Máyersohn Miklós és Varga Dezső – 1947 májusában szintén hirdetésekben keresték a közben már kb. négyévesé cseperedő gyerekeiket, akikről az utolsó biztos nyomuk az volt, hogy háború végén a Vöröskereszt Teleki Pál utcai gyerekotthonában voltak.

Bár a hozzátartozók megtalálásának kérdéséhez képest ez másodlagos, de adminisztrációs bonyodalmakat is okoztak a gyerekek ismeretlen személyi adatai. Erre jellemző példát találunk a Pécsi Izraelita Népiskola iratai között. Pécssett – ahogy az egész Dunántúlon is – elemi iskolás korú gyerekek csak kivételes esetekben éltek túl a vészorszakot. A helyi zsidó népiskolát a közösség által befogadott gyermekotthon lakói népesítették be: az American

Jewish Joint Distribution Committee (továbbiakban: Joint) végrehajtó szervezeteként működő Országos Zsidó Segítő Bizottság gyermekotthonába főképp budapesti születésű, árván maradt gyerekek kerültek. Mint az iratokból kitűnik, a gyerekek részben a Vöröskereszt által a háború alatt fenntartott budapesti gyerekotthonok gondozottjai közül kerültek ki, azok, akikért nem jelentkezett senki. Így alakult ki az a helyzet, hogy 1946 áprilisában a kis zsidó iskola 25 tanulója közül 12-nek ismeretlenek voltak a személyi adatai, illetve okmányok hiányában csupán a gyerekek közlésére tudtak hagyatkozni.¹⁸

A városi tanfelügyelő berendelte az iskola tanítóját „*a hiteles személyi adatok nélkül felvett tankötelemek személyi viszonyainak tisztázása végett*”. A körülményeket megismerve a tanfelügyelet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását kérte az ügyben. A minisztérium úgy rendelkezett, hogy „*ha hitelt érdemlően igazolást nyert*”, hogy a személyi okmányok nem szerezhetők be, akkor „*az érdekeltek által eszközölt bemondás alapján*” bejegyezhetők a személyi adatok az iskolai okmányokba. Azokról a gyerekekről, akiknek a nevén kívül semmilyen más adat nem szerepel az iskolai anyakönyvben, feltételezhető, hogy a gyermek maga sem tudott biztosat a családjáról, saját múltjáról. Ezt a feltételezést erősíti, hogy többségük első osztályos kislány, vagyis olyan gyerekek, akiket nemük és életkoruk alapján akár hosszabb időn át rejtegethettek keresztény (intézményi) környezetben. Időközben aztán elhalványulhattak emlékeik eredeti családjukról.

A gyerekotthonokban élő, ismeretlen múltú gyerekek kérdése a nem zsidó közvélemény számára sem volt ismeretlen. A Haladás című hetilapnak¹⁹ a magyarországi zsidóság állapotát, a Joint szerteágazó segélyezési munkáját bemutató 1946 eleji összeállításából idézzük:

„A Joint pénzéből nemcsak zsidók kapnak és nemcsak zsidó intézmények. Támogatják például a Jó Pásztor Egyesületet, amelynek otthonában még ma is bent élnek olyan gyermekek, akikről senki nem tud semmit, még azt sem, hogy mi az igazi nevük. A gyermekek úgy kerültek oda, hogy októberben, novemberben, decemberben valaki bevitte őket oda – és ez a valaki azután soha többet nem jelentkezett. Nyilván »nem tért vissza«.²⁰

Az „októberben, novemberben, decemberben” megfogalmazás 1944 utolsó hónapjait jelenti, amikor Budapesten a nyilasterror elől igyekeztek minél több zsidó gyereket elbújtatni a Vöröskereszt által fenntartott, Szehlo Gábor által vezetett Jó Pásztor keresztény gyerekotthonokban.

✦ **Megváltoztatott adatok**

Az örökbefogadások titokban tartása Magyarországon egészen a 2000-es évekig társadalmilag bevett gyakorlat volt, nemcsak újszülöttek, hanem kisgyerekek esetében is, bízva abban, hogy a gyerek elfelejti korábbi emlékeit, illetve bizonyos értelemben el is várva tőle a felejtést, elfojtást. A háború utáni örökbe fogadók többsége is ennek megfelelően viselkedett, igyekeztek titokban tartani az örökbe fogadás tényét, illetve

mindazt, amit a gyerek eredeti személyes adatairól tudtak. A pszichológiai szakirodalomból tudjuk, amiről az emlékezők is tanúskodnak, hogy az így bizonytalanná vált, megváltoztatott identitások zavarai a hallgatáson, elhallgatásokon is átszűrődtek, újabb terheket téve minden félre. Épp ezek a tapasztalatok vezettek az ajánlások és idővel a gyakorlat megváltozásához.

A Vészkorszak árvái kötet egyik emlékezőjétől, Schäffer Erzsébettől idézem. Erzsébet 47 évesen – nevelőszülei halála után, egy rokontól – tudta meg, hogy óvodásként fogadták örökbe.

„A való igazság, hogy az egész általános iskolai időm ködbe veszett. Lelkem legnagyobb (rejtett) részében mindig éreztem, hogy körülöttem valami nem stimmel.

(...) Szerintem ez az otthoni helyzet zavarhatta iskolás éveimet, például nem tudtam odafigyelni a tanulásra, gyakran elábrándoztam. Olyan visszatérő vízióm volt, hogy lakásunkban Anyu kinyitja az ajtót, a földön ott hever egy mőzeskosár, a talált csecsemő pedig én magam vagyok pólyás babaként.

Gyakran kérdeztem Anyut és Aput, hogy mesélik el a születésem egykori történetét, háborús körülményeit. Gyanús lett, hogy mindenki más történetet próbált rögtönözni, voltak nem világos részek is. Már gyerekként számolgatni kezdtem: a deportált Apu Mauthausenben lágerlakó volt 1944 őszétől, akkor én 1945 júliusában miként szülehettem Budapesten?”²¹

42

Hogy a lelki rész mellé ennél a témánál is kerüljön adminisztratív vonatkozás is, egy iskolai példát említek a titkolódzás buktatóira. Az eset a budapesti Dob utcai orthodox zsidó elemi iskola 1947/48-as tanévre vonatkozó iratai között maradt fenn. Egy első osztályos, Szabolcs megyéből származó kislányról van szó, akit a nevelőapa, 1944-ben két és fél évesen vett magához, így mentve meg a deportálástól. A lány szülei életüket vesztették, ezért 1947-ben hivatalosan is örökbe fogadta őt, jogilag is Wertheimerre változtatva családnévét. Azonban a kislány első tanulmányi értesítőjét (1948 februárjában) az iskola még a régi, a beiratkozáskor még hivatalos családnévre (Weinberger) állította ki. A nevelőapa a következő kéréssel fordult az igazgatóhoz:

„Gyermezem eddig sosem tudta, hogy ő csak adoptált, abban a hiszemben volt és van, hogy édes gyermeke. Félek, ha megtudja, akkor olyan lelki válság keletkezhetik belőle, mely I-ten mentsen egészségére és lelki állapotára igen nagy kárral lenne. Ezért tisztelettel kérem, hogy bizonyítványát, ne átjavítani, hanem új bizonyítványt kiállítani szíveskedjék.”²²

A legnagyobb példányszámú zsidó felekezeti lap, az Új Élet 1946–47-es számaiban – a mai olvasó számára meglepő módon – nemcsak párkereső hirdetésekkel találkozni, hanem örökbe adási és örökbe fogadási szándékkal is adtak fel hirdetéseket. Ahogy más fórumokon, itt is eltérés mutatkozik kínálat és kereslet terén. Míg örökbe fogadni négy éves korig szerettek volna, és inkább kislányokat, addig a rokonok által örökbe adásra „kínált” gyerekek inkább idősebbek voltak. 1947 januárjában még a Pesti Izraelita Hitközség Vallásoktatási Ügyosztálya is felhívásban keresett örökbe adható gyerekeket, felelősséget vállalva a gyerekek elhelyezéséért, anyagi és erkölcsi jövőjéért.²³

A korszak jól ismert jelensége, hogy nagyobb gyerekek maguk is tudatosan megváltoztatták személyi adataikat, elsősorban életkorukat.²⁵ Mint Horváth Rita gyerekek korai tanúvallomásai alapján bemutatta, az életkor helyzetéhez illeszkedő módosítása a gyerekek fontos túlélési módszere volt a lágerekben.²⁶ Ugyanezt a bevált stratégiát folytatták később is, ha ez előnyösnek mutatkozott, például amikor így tudtakegyütt maradni olyan gyerekek, akiket az életkorok szerint szétválasztottak volna.

Sztehlo Gábor emlékiratában leírja egy kamasz fiú történetét, aki 1945-ben hónapokig orosz katonákkal vándorolt, majd a Vöröskereszt az ő gyermekotthonukban helyezte el az akkor 12 éves fiút. Hamis nevet és történetet elhítelve élt ott egészen az 1950-es államosításig. Csak akkor derült ki a számukra, hogy valójában egy Sárospatak környéki zsidó szabó fia. Az apa illegális kommunista kapcsolatai segítségével el tudtak rejtőzni a deportálás elől, és a fiú csak a szovjet hadsereget követve szökött el otthonról.²⁷

Hasonló kérdéseket vet fel az a történet is, amivel 1955-ben egy sarkadkeresztúri tanárnő kereste meg a debreceni hitközséget. Egy tehetséges, jobb sorsa érdemes tanítványa, azt állította magáról, hogy Szabadkáról, zsidó szülőktől származik, akik az üldözés idején, három éves korában egy vándorcigány család gondjaira bízták. Velük hányódott sokfelé, Magyarországon már törvényes gyerekükként nyilvántartva, de a nevelőapa a halála előtt felfedte előtte valódi származását. A tanárnő szeretett volna megbizonyosodni a történet hiteléről, illetve lehetőség szerint rendezettebb körülmények közé juttatni a fiút.²⁸ Amikorra a debreceni hitközség meglehetősen praktikus válasza megérkezett, miszerint ellenőrizze, hogy körül van-e metélve a gyermek, a fiú már Gyulára került állami gyermekmenhelyre, így a tanárnő már nem tudott intézkedni. Lezárása nincs az ügynek, de jól illusztrálja, hogy mindezek a bizonytalan lehetőségek a kortársak számára széles körben ismertek és bizonyos fokig hihetőek voltak.

43

◆ Feltételezett adatok

A tragikusan kevés életben maradt gyerekek számára valómegőrzése, visszaszerzése volt a mozgatója Európa-szerte azoknak az akcióknak, melyek során 1945–47-ben a gyerekeket egykor bújtató, és azután is gondozó keresztény intézményekből (kolostorok, protestáns gyerekotthonok), illetve keresztény családoktól igyekeztek visszagyűjteni azokat a – gyakran csak feltételezetten – zsidó gyerekeket is, akikért a szüleik, rokonaik nem jelentkeztek, vagyis minden bizonnyal teljesen árván maradtak. Ez a kérdés több európai országban is a Joint gyerekekkel kapcsolatos tevékenységének a központi eleme volt közvetlen a háború végétől. A Joint 1946 elején közzétett Jewish Children in Liberated Europe című jelentésében mind az egyes országok áttekintésénél, mind egy önálló alfejezetben (IV. Jewish children in non-Jewish care) hangsúlyosan jelent meg a kérdés, Belgiumot, Hollandiát, Olaszországot, Franciaországot és Görögországot megnevezve, ahol jelentős anyagi és jogi segítséget biztosítottak helyi zsidó szervezeteknek a gyerekek mielőbbi kiemeléséhez.²⁹ Lengyelország kapcsán ez a jelentés nem hangsúlyozza a kiemelések ügyét, de a kérdést feldolgozó szakirodalomból tudjuk, hogy a túlélő gyerekekről való gondolkodásban központi jelentőségű volt.³⁰

Magyarország tekintetében sem ekkor, sem később nem vált sem a Joint, sem más nemzetközi zsidó segítség-szervezet prioritásává a keresztény környezetben élő (feltételezhetően) zsidó gyerekek ügye. Az ok valószínűleg az arányokban keresendő: a magyarországi Holokauszt-túlélő gyerekeken belül csekély részt tettek ki ezek a gyerekek. Helyi zsidó szervezetek ilyen irányú tevékenységére ellenben 1946 tavaszától, nyaratól kezdve vannak adataink. Ahogy a deportálásból és munkaszolgálatból visszatérőket segélyező DEGOB már idézett összesítése is mutatta, 1946 nyarára már nagyon megritkultak a hazatérések. Kevésbé lehetett már a gyerekeket a bújtató családnál kereső szülők, közvetlen hozzátartozók megérkezésére számítani: a közösségnek kellett ezt a feladatot betölteni helyettük.

Az eddig fellelt adatok alapján, Magyarországon ezek az akciók elsősorban az orthodox vallási irányzathoz tartozó különböző szervezetektől indultak – orthodox hitközségek, Agudat Jisrael mozgalom, Mizrahi és Bné Akiba mozgalom –, ahogy a más országokban zajló hasonló erőfeszítésekről is elsősorban az orthodox szervezetek kiadványai számoltak be.³⁰

Ernst Fülöp, az Agudat Jisrael főtitkára az 1946. szeptember 8-i közgyűlésen a következőkről adott számot:

44 „A kolostorban maradt árva zsidó gyermekek ügye a felszabadulás utáni korszaknak talán legsúlyosabb problémáját jelenti. Sajnálattal állapítottuk meg, hogy ezen a téren mintegy hat hónappal ezelőttig semmi az égvilágon nem történt. Ekkor néhány lelkes chavérunk, név szerint Friedmann Zvi [Ervin] és Stein Szimcha [Benő] munkához láttak, és célul tűzték ki, hogy ezeket az apátlan, anyátlan és szellemi árvákat felkutadják és megfelelő zsidó környezetben helyezik el. Erre a célra mozgalmunk villát bérelt a Rózsadombon, helyre is állította, 70 gyermeket felkutatót és készen állott az otthon megindítására.”³¹

Az Agudat Jisrael Sabbaton című periodikájának 1946. június 15-i száma 60 református gyermekotthonban lévő zsidó gyerek átvételéről adott hírt, akiket a Rózsadombon kialakított gyermekotthonban helyeztek el.³² Nem egyértelmű, hogy a két hír két különböző akcióról számol-e be, vagy azonosról némi pontatlansággal. Mindenesre Ernst Fülöp beszámolója és a Sabbaton híradása is azzal zárult, hogy Rav Herzog askenázi főrabbi kezdeményezésére egy, az orthodox mozgalmak közötti bizottság alakult ennek az otthonnak az irányítására. A bizottság megalakulásáról, ahogy Rav Herzog európai útja egyéb eredményeiről is, a Mizrahi mozgalom lapja is beszámolt.³³

A Joint Magyarországi Bizottságának 1946. június 4-i ülése, Kahan-Frankl Samu orthodox rabbi, bizottsági tag javaslatára elfogadta azt a tervet, hogy béreljék ki az Ady Endre u. 22. szám alatti, 60 fő befogadására alkalmas ingatlant az addig nem-zsidó gondozás alatt, ahogy a beszámoló fogalmazott, „szellemi árvaságban” lévő zsidó gyerekek elhelyezésére.³⁴ A budapesti orthodox hitközség 1946 szeptemberében anyagi segítséget kért az Országos Zsidó Segítő Bizottságtól az otthon berendezési és felszerelési tárgyaira, amelyet 1947

márciusában kaptak meg.³⁵ 1947. áprilisi és augusztusi levelek alapján az otthon vezetője Frischmann Henrik volt.³⁶ Az otthon működéséről eddig fellelt iratok egyike egy 1947. májusi levél az orthodox hitközség iskolájához. Ebben azt jelzik az iskolának, hogy a gondozott gyerekek egy része a háború után sem járt iskolába, tanulmányaikban pótlásra szorulnak: „a nyilas éra alatt és az után is bujkáltak, és így az iskolai kötelezettségeiknek nem tettek eleget.”³⁷

Szintén 1946-ban Spiegel Menyhért, a budapesti orthodox hitközség alelnöke felkutató akciót kezdeményezett a parasztszaládoknál maradt zsidó gyermekek után. Itt pontos számot nem ismerünk, de azt igen, hogy a gyerekeket két éve nevelő családok gyakran nem akartak megválni tőlük.³⁸ A felkutatás egyik módszere az volt, hogy az Országos Zsidó Segítő Bizottság helyi képviselőit kérték, hogy a körzetükben érdeklődjenek. A budapesti orthodox hitközséghez már 1946 februárjában futott be ilyen jelentés: az Országos Zsidó Segítő Bizottság nyírmadai képviselője arról értesítette a hitközséget, hogy körzetükben egy zsidó kislány volt keresztény családnál, de áthelyezték zsidó családhoz.³⁹ Az orthodox mozgalmak vidéki szervezetei, gyerekotthonai és napközijei is szerepet játszottak a felkutatásban, így például a Bné Akiba mozgalom kiskunhalasi gyerekotthona 1946 őszén egy környékbeli településről két fiút vett magához.⁴⁰

A budapesti orthodox hitközség időszaki kiadványa, az Orthodox Hitközségi Értesítő a rabbiság közleményei között 1947 és 1948 őszén is felhívta a figyelmet, hogy aki tudomást szerez „nem zsidó környezetbe került gyermekekről”, az tegyen sürgősen bejelentést a hitközségnek.⁴¹ A felkutatás 1948 folyamán is tartott: a Joint jelentése szerint 1948 során még több tucat, vidéki keresztény családnál, rossz körülmények között fellelt gyerek került be a zsidó gyermekotthonok hálózatába.⁴²

A kommunista hatalomátvételt követően, 1950-ben, a zsidó hitközségek helyi és országos szervezetében is teljes centralizáció következett be. Ennek csúcspozícióját 1950-ben Stöckler Lajos töltötte be. A „kallódó zsidó gyerekek” ügyében 1950. november 23-án Mikler Sándornak írt válaszából kiolvasható, hogy addigra lezárult a felkutatások és kiemelések időszaka. Állítása szerint a hitközség továbbra is minden bejelentést megvizsgált, azonban nyomatékkal közölte, hogy „az állami törvénnyel szembehelyezkedni nem kívánunk.”⁴³ Márpedig a tapasztalatuk az volt, hogy a gyerekek „az állami törvényeknek megfelelően vannak az illető nevelőszülőknél. Vagy a szülő kívánságára történt, vagy az életben maradt felelős hozzátartozó rendelkezett a gyermek mai helyzetéről.”⁴⁴

Miközben az eddig felsorolt akciók kétségtelenül az orthodox irányzathoz kötődnek, igazságtalan lenne mindezt úgy láttatni, mintha a neológ vallási vezetők számára közömbös lett volna a közösség jövőjét jelentő gyermekek esetleges elvesztése. Fisch Adolf a neológ Pesti Izraelita Hitközség hitoktatási tanfelügyelője a hitközség rabbiságával együtt folyamatos harcot vívott mind oktatási intézményekkel, mind a székesfővárosi Árvaszékekkel, mind a Vallás- és Közoktatási Minisztériummal a születésükkor az izraelita felekezethez anyakönyvezett gyerekek vallásoktatásának lehetőségéért. Olyan gyerekekről

folyt a vita, akiknél – például a megözvegyült anyák keresztény féllal való újrarahaszkodása miatt – a család felekezeti helyzete megváltozott, és az Árvaszék a család vallási egységére tekintettel engedélyezte a kiskorúak vallásváltását. Fisch az érvényben lévő törvényekre hivatkozva, megalapozatlannak tartotta ezeket a döntéseket. A hitközség eljárásága nevében a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez benyújtott panaszban a jogi érvelésen kívül a közösségi veszteséget is hangsúlyozták: „kétszeresen fájdalmas számunkra, hogy majdnem a teljes kipusztulás határáig lecsökkent hitsorsosi létszámunkból még hatósági intézkedésekkel is el kell veszítenünk ifjú lelkeket”⁴⁵

Azokban az esetekben, amikor a szülő maga hozta el a bújatató családtól a gyermeket, bátor megmentőnek, emberségből jól vizsgálónak tekintették a bújatatókat, sokakat később Világ igazai kitüntetésre terjesztettek fel, gyakran sok éven át is kapcsolatban maradtak a megmentők és a megmentettek. Azokban az esetekben ellenben, amikor a szülők halála miatt a közösség kutatta fel és hozta el a gyerekeket a bújatató családoktól, nem jelenik meg a hála, nincs szó kitüntetésről, hősiességről: megmentőből ellenségekkel váltak a bújatatók.⁴⁶ A gyerekek zsidó identitásának elvesztésétől, az életben maradt kevesek elvesztésétől és ezáltal a jövő reményének elvesztésétől való félelem átformált minden viszonyulást. Immár nem a nem-zsidó környezetben való elrejtést tekintették megmentésnek, kimenekítésnek, hanem az ebből a nem-zsidó környezetből való kiemelést.⁴⁷

A korszak szóhasználatára jellemző példa a Bné Akiba mozgalom kiskunhalasi gyermekotthonának beszámolója:

„Az ősszel [1946 őszén] megtudtuk, hogy egy eldugott községben két zsidógyerek létezik, akik azért kapták a szűkös napi táplálékot (de ennél nem többet), hogy az állatokat őrizzék. A maon [gyermekotthon] vezetősége utánajárt a dolognak és megpróbálkozott kiragadni onnan a két zsidó árvát, ami sikerült is, és behozták maonunkba. Mi mindnyájan idegenkedve és rémülve néztünk rájuk, sem emberi, sem vallási, sem zsidó formájuk nem volt. A mi madrichjaink [fiatal vezetők] fáradtságos munkával gyógyították és kezelték úgy testüket, mint lelküket. És ha ma rájuk nézek, örömmel mondhatom azt, hogy őket is be lehet sorozni a mi kis chalucaink sorába. Az egyiknek már a bár-micvoját is megünnepeltük, ami szintén felemelő esemény volt a maonban. Ma egyáltalán nem lehet rájuk észrevenni azt a nyomort és elhagyatottságot, amit azelőtt tapasztaltunk náluk.”⁴⁸

A kimenekítés terminológiája mellett két – más szövegekben is visszatérő – elemet figyelhetünk meg. Egyik a cselédsorban tartás, kihasználás motívuma.⁴⁹ A másik a zsidósághoz való visszavezetés, a “rejudaizáció” szükséglete és programja.

Az Országos Zsidó Segítő Bizottság Gyermekvédelmi Osztályának 1947 januárjában közzétett felhívása a nem-zsidó környezetben megtalált zsidó gyerekek „különleges nevelési problémáit” hangsúlyozta, ezzel indokolva az elkülönített gyermekotthon felállítását.⁵⁰ A Sabbaton már említett tudósításában ugyancsak azt olvassuk, hogy az orthodox szervezők a legnagyobb problémát a gyerekek vallási nevelésének helyreállításában látták, míg az elárvult gyerekek traumájára nem tűntek fogékonyak:

„A gyerekek nevelését párton felüli orthodox szakbizottság kezébe tesszük le, tekintettel arra a speciális feladatra, amit ilyen évek óta keresztény kézen levő gyerekek átnevelése (sic!) jelent.”⁵¹

A soa áldoztainak – korabeli szóhasználat: mártírjainak – árváiról, a róluk való megkülönböztetett gondoskodásról a generáció felnőtté válásáig, az 1960-as évek elejéig természetesen sok szó esett a zsidó közéletben. Azonban Magyarországon nem vált szimbolikus üggyé, a vészidőszak veszteségeinek megjelenítőjévé az önazonosságát veszített zsidó gyermek. A túlélőkön belüli számarányok – már említett – jelentőségén túl, ebben szerepet játszott a 1948/49-ben bekövetkező politikai fordulat is. A kommunista fordulat után a közbeszéd alapvetően megváltozott, a kortársak átmeneti intenzív érdeklődése elhalványult. A nem-zsidó környezetből kiemelt gyerekek ügyét képviselő orthodox irányzat az állam által kikényszerített egyesítésben 1950 elejére elveszítette szervezeti önállóságát. A fordulat nem csak történelmi léptékben, de az érintett gyerekek élettörténetében is nagyon közel volt a háború végéhez. A kommunista ideológiának a zsidókérdést elfojtó, tabusító légkörében csupán a veszteségek és fájdalmak konzerválására volt lehetőség, az ő történetük is elsikkadt, főképp az a része, amit a háború után éltek át. Fogyatkozó számuk intő jel, hogy van mit bepótolnunk.

¹ Memo to Mr. A. C. Dunn, Policy on Unaccompanied Children, 1949. május 27. Archives Nationales, Paris, 43/AJ/926. Idézi Zahra, Tara: Lost Children: Displacement, Family, and Nation on Postwar Europe. The Journal of Modern History, 2009/ 1. 45. Magyarul: A gyermekek elvesztett személyes identitása a (legnagyobb) társadalmi probléma az európai kontinensen napjainkban.

² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani azon barátainknak, akik személyes családörténeteikkel inspirálták a kutatást. Történeteik közös, őket leginkább foglalkoztató pontja az volt, hogy van-e vérségi kapcsolat a háború utáni években kisgyermek korú szülei és nagyszülei között.

³ Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselői és az Amerikai Joint Distribution Committee Statisztikai Osztályának Közleményei, 1948/ 11. 5.

⁴ Ibid.

⁵ A Zsidó Világkongresszus 1945 nyarán kezdte el az adatfelvételt és 1946 őszén zárta le. A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Képviselőinek 2. számú összefoglaló jelentése, 1946. július 1. – október 31.8. Magyar Zsidó Levéltár (a továbbiakban: MZSL), WJC XXXIII. 3. 1.

⁶ Az ő történetüket Csehszlovákiából, Lengyelországból, a balti államokból és máshonnan származó storszáraikkal együtt a DP-táborokról szóló szakirodalom tárgyalja. Speciálisan magyar gyerekekről lásd pl. Cohen, Boaz–Horváth, Rita: Young Witnesses in the DP Camps: Children's Holocaust Testimony in Context. Journal of Modern Jewish Studies, 2012/1. 103–125.

⁷ Lásd Frojimovics Kinga: A Bricha kezdetei Magyarországon, 1945 nyara – 1946 márciusa. Korunk, 2015/5. 63–71.

⁸ A jelenség párhuzamáról lásd például Michlic, Joanna B.: Rebuilding Shattered Lives: Some Vignettes of Jewish Children's Lives in Early Postwar Poland. In: Holocaust Survivors: Resettlement, Memories, Identities. Ed. Ofer, Dalia – Ouzan, Françoise S. – Bauml-Schwartz, Judy Tydor. New York, Berghahn Books, 2012. 46–87.

⁹ Frojimovics Kinga: Different Interpretation of Reconstruction: The American Jewish Joint Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust. In: The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WW II. Ed. Bankier, Davis. Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 277–292.

¹⁰ A DEGOB történetéről és dokumentációs tevékenységéről lásd Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Makor – Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1997/1. 1946 első 9 hónapjában már csak 1187 fő érkezését regisztrálták.

¹¹ Új Élet, 1946. május 9. 11; Új Élet, 1947. április 24. 15.

¹² Néhány gyermeknél ennél hosszabbra nyúlt szeparáltság, mivel a katonai munkaszolgálatból közvetlen szovjet hadifogságba került apák egy része csak 1947–48-ban tért vissza. Egy ilyen szempontból is különleges esetet említ – de forrás és konkrétumok nélkül – Balázs Pál. A budapesti orthodox hitközség polgári iskolájának kapujában 1942-ben egy kosárban elhelyezett csecsemőt találtak. A kísérőlevélben a kétségbeesett anya azt írta, hogy mivel lengyel állampolgár, retteg a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) letartóztatásától és deportálásától, és kérte, hogy a gyermeket orthodox nevelőszülőknél helyezték el. Öt év elteltével, 1947-ben jelentkezett újra az anya az iskola igazgatójánál, keresve gyermekét, akit végül vissza is kapott a nevelőszülőktől. Lásd Balázs Pál: Forgószélben. A budapesti orthodox zsidóság és iskolái. Budapest, Novella Kiadó, 2009. 442.

¹³ Michlic, Joanna B.: Rebuilding Shattered Lives: Some Vignettes of Jewish Children's Lives in Early Postwar Poland. In: Holocaust Survivors. Resettlement, Memories, Identities. Ed. Ofer, Dalia et al. New York – Oxford, Berghahn Books, 2012. 49

¹⁴ A zsidó családoknál szolgáló, a kisgyerekekhez erősen kötődő keresztény cselédek bújatott – mentő tevékenységére sok példát ismertünk. Lásd Frojimovics Kinga – Molnár Judit, szerk.: A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt. Budapest – Jerusalem, Balassi – Yad Vashem, 2009. 53, 69–70, 73, 110, 113–114, 119–120, 342, 366–367. A nagyvárosból a falujába hazatérő, karján egy csecsemőt vagy kisdedit hozó, a falu erkölcsi megvetését felvállaló, de ezáltal életet mentő cselédlány alakjának irodalmi megjelenítéséhez lásd Szabó Magda Az ajtó című regényének Emerenciáját. Az idézett eset azért különleges, mert a bújatató család cselédje vállalta ezt fel.

¹⁵ Horváth Rita szóbeli közlése alapján.

¹⁶ Új Élet, 1946. május 9. 12. Lampel Ferencné hirdetése.

¹⁷ Új Élet, 1946. június 5. 3. és 1946. június 13.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára VIII. 263, 43/1946.

¹⁹ Haladás a baloldali, polgári értékeket valló Magyar Radikális Párt orgánuma volt, tehát nem zsidó felekezeti lap. Azonban főszerkesztője, a Holokauszt-túlélő Zsolt Béla (1898–1949) a lap egyik fontos témájává tette az antiszemitizmus elleni fellépést, a társadalmi közvélekedés formálását.

²⁰ Haladás, 1946. február 8. 5.

²¹ Schäffer Erzsébet / Elisabeth Birnbaum: Lelkem legnagyobb (rejtett) részében mindig éreztem, hogy körülöttem valami nem stimmel. In: A Vészkorszak árvái: a magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete. Szerk. Bányai Viktória – Frojimovics Kinga – Gombocz Eszter. Budapest, NÜB, 2020. 238–239.

²² Budapest Főváros Levéltára, VIII. 254. a. 1. 1948. február 17-i keltezéssel. (Kiemelés tőlem, BV.)

²³ Új Élet, 1947. január 30. 2: Felhívás árván maradt zsidó gyermekek ügyében.

²⁴ Tara Zahra idézi Ernst Papaneket, az osztrák származású amerikai gyermekpszichológust, aki a háború után menekült gyermekekkel dolgozott, miszerint sosem tudni, hogy valójában hány évesek. Zahra, 2009. 51–52.

²⁵ Horváth Rita: Gyerekek túlélési stratégiái a náci koncentrációs táborokban tanúvallomásaik tükrében. In: A magyar politikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából. Szerk. Judit Molnár. Budapest, Balassi, 2016. 305–312.

²⁶ Országos Evangélikus Levéltár, Sztéhlo Gábor iratai. Sztéhlo Gábor emlékirat, 144–145.

²⁷ Debreceni Zsidó Hitközség Irattára, rendezetlen anyag. A levelezés eredeti jelzete: 180/14/955.

²⁸ Shapiro, Leon: Jewish Children in Liberated Europe. Their Needs and the JDC Child Care Work. The American Jewish Joint Distribution Committee Research Department Reports, 1 (January, 1946). A VI. táblázat szerint Belgiumban 1945 során 1156 zsidó gyermeket emeltek ki keresztény környezetből.

²⁹ Monografikus feldolgozásban lásd Nachmany Gafny, Emunah: Dividing Hearts. The Removal of Jewish Children from Gentile Families in Poland in the Immediate Post Holocaust Years. Jerusalem, Yad Vashem, 2009.

³⁰ Más európai országokban nem ismerünk hasonló, irányzatokhoz kapcsolható túlsúlyt a kiemelések történetében. A lengyelországi kiemelések aktorairól lásd: Nachmany Gafny, 2009. ch. 3. Franciaországban a nem vallásos kommunista irányzat is aktív volt, lásd Hobson Faure, Laura: Shaping Children's Lives: American Jewish Aid in Post-World War II France (1944–1948). In: The Jews of Modern France. Images and Identities. Ed. Kaplan, Zwi Jonathan – Malinovich, Nadia. Leiden–Boston, Brill, 2016. 181: 1946 augusztusában a kommunista szervezet kapott még 360 helyet keresztény családoknál gondozott gyerekek elhelyezésére.

³¹ Ernst Fülöp: Mit alkotott az Agudat Jisrael Magyarországon? Darkénu, 1946 ősz. 3.

³² Sabbaton, 1946. június 15: 3. Lásd még Novák Attila: Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon. Budapest, Múlt és Jövő, 2000. 119.

³³ Doár Mizrahi, 1946. október 10. 1–2. Ráv Herzog gyermekmentése a fasizmus pusztította országokban.

³⁴ MZSL JDC XXXIII. 4. a. 1. doboz.

³⁵ Magyar Orthodox Izraelita Levéltár és Könyvtár (továbbiakban: MOILK), Hitközségi iktatókönyv: 1946/657. és 1947/264. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Lóczy Tamásnak, hogy lehetővé tette, hogy a még rendezés alatt lévő anyagban kutassak.

³⁶ MOILK Hitközségi iktatókönyv: 1947/318 és 1947/814

³⁷ Balázs Pál: Forgószélben. A budapesti orthodox zsidóság és iskolái. Budapest, Novella Kiadó, 2009. 439

³⁸ Ibid.

³⁹ MOILK Hitközségi iktatókönyv: 1946/78.

⁴⁰ Revivim, 1947. március. 22. Sraga Avni nevében.

⁴¹ Orthodox Hitközségi Értesítő, 1947 ősz. 8.

⁴² MZSL JDC XXXIII. 4. a. 5. Florence S. Jacobson jelentése az 1948. február – novemberi időszokról. 21.

⁴³ MZSL MIOI iratok 4993/1950.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Erre vonatkozó levelezések: MOILK, 1948. Vegyes iratok.

[46] Frojimovics–Molnár, 2009. A kötetben sincs egyetlen ilyen történet se.

⁴⁷ A kiszabadítás, kimenekítés kifejezések használatáról lengyel vonatkozásban lásd Michlic, 2012. 54 és Nachmany Gafny, 2009. 319–320.

⁴⁸ Revivim, 1947. március. 22. Sraga Avni nevében.

⁴⁹ Jelenleg nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely alapján vizsgálható volna, hogy a paraszti családoknál fellelt nagyobb, tehát munkaképesnek számító gyerekek körülményei ténylegesen milyenek voltak.

⁵⁰ Új Élet, 1947. jan. 2. 21.

⁵¹ Sabbaton, 1946. június 15. 3.